

2. Ibn Khaldûn en de praktijk van de methode

Kwantitatieve betrekkingen in de Muqaddima'

RUDI KÜNZEL

In de huizen van de welgestelden, waar de tafels rijk gevuld zijn, liggen overal kruimels en graankorrels op de grond, die hordes mieren en andere insecten aantrekken. In de kelders krioelt het er van de ratten en katten. Boven de daken ziet het zwart van de vogels, die eten en drinken tot ze verzadigd weer wegvliegen. Maar in en om de huizen van de armen die weinig te eten hebben, ziet men geen insect kruipen, geen vogel vliegen en geen kat of rat in de kelder lopen.²

Met deze grappige observatie illustreert Ibn Khaldûn dat er een proportioneel verband bestaat tussen de welvaart van mensen en het aantal dieren dat daarvan profiteert. En daarmee zijn we al meteen aangeland bij het eerste onderwerp van dit artikel, *proportionele samenhangen*, of: hoe Ibn Khaldûn de kwantiteiten waarin fenomenen voorkomen die tot verschillende domeinen behoren met elkaar in verband brengt. Verbanden zoals hij die legt in dit voorbeeld komen in de *Muqaddima* talloze malen voor, en in heel verschillende sferen: de demografie, de politiek, de economie, de cultuur.

Het tweede onderwerp dat ik wil behandelen – ‘*klein en groot*’ – heeft eveneens betrekking op kwantiteiten: het betreft de manieren waarop Ibn Khaldûn verschijnselen die zich op verschillende schalen voordoen met elkaar vergelijkt of anderszins op elkaar betreft. Ook daarvan geef ik alvast een voorbeeld: als een betrekkelijk klein rijk in verval raakt verloopt het desintegratieproces volgens het-

zelfde patroon als wanneer het een reusachtig rijk zou betreffen.

Waarom deze onderwerpen en vanwaar die nadruk op de kwantitatieve aspecten van Ibn Khaldûns werk? Om dat te verduidelijken is het nodig iets te zeggen over de theoretische en methodologische bestanddelen van de *Muqaddima* en over de respons daarop van latere onderzoekers.

Tot nu toe is Ibn Khaldûns werk vooral op twee manieren gebruikt: door theoretisch ingestelde sociale wetenschappers en filosofen die het zagen als een voorbeeld van theorievorming, en door historici die de *Muqaddima* gebruikten als een schatkamer van gegevens over de Noord-Afrikaanse geschiedenis.³ Zowel Ibn Khaldûns theorie als zijn empirie hebben terecht bewondering geogost. Ze hebben daarnaast uiteraard geleid tot kritiek en, al even onvermijdelijk, tot controverses tussen al die commentatoren en interpreten. Maar om erachter te komen hoe een onderzoeker werkte zal men hem moeten volgen waar theorie en empirie in elkaar grijpen, namelijk daar waar de theorie onderzoekspraktijk wordt en omgekeerd.

Als men deze – methodische – kant van Ibn Khaldûns werk wil leren kennen, is het verleidelijk zich te verlaten op de beschouwingen die hij vooraf laat gaan aan zijn grote geschiedwerk.⁴ Die zijn daarvoor vaak gebruikt en dat is begrijpelijk. Het zijn interessante en verhelderende uiteenzettingen waarin hij allerlei behartenswaardige methodische richtlijnen geeft. Maar wat hij daarin aankondigt dekt slechts zeer ten dele de theoriegeladen onderzoekspraktijk van de *Muqaddima*.⁵ Om te achterhalen hoe Ibn Khaldûn als onderzoeker te werk ging is meer nodig.

De harde kern van de *Muqaddima* bestaat uit concepten en theorieën. Om in het grote geografische gebied en over het lange tijdsverloop dat hij onderzoekt de gelijksoortigheid van verschijnselen te onderkennen, heeft Ibn Khaldûn allerlei concepten ontworpen. Voorbeelden van zulke concepten zijn *'umrân badâwa* (nomadisch-agrarisch maatschappijtype), *'umrân hadâra* (sedentair-stedelijk

maatschappijtype), *jâh* (prestige), *'asabiyya* (groepsgevoel).⁶ Daarnaast bevat de *Muqaddima* theorieën waarin hij verklaringen geeft van maatschappelijke processen. Een theorie met een grote reikwijdte is zijn tweefasentheorie: machtsvorming vindt plaats onder nomaden, macht wordt geconsolideerd in stedelijke gebieden en gaat daar ook weer te gronde. Met zijn concepten en theorieën ordent en verklaart Ibn Khaldûn wat hij waarneemt, de empirie: het ruwe feitenmateriaal, de veelvormige sociale werkelijkheid. En omgekeerd toetst hij zijn concepten en theorieën aan deze door empirie verkregen gegevens.

Lezend in de *Muqaddima* viel mij gaandeweg op dat Ibn Khaldûn zijn theoretische werktuigen steeds weer op bepaalde manieren gebruikt. Hij blijkt zich te bedienen van karakteristieke werkwijzen. Telkens stuitte ik erop dat hij in zijn verzamelde materiaal proportionele verbanden aanwees, of verschijnselen op elkaar betrok die zich voordoen op verschillende schalen. Ik besloot dat te volgen. Deze beide manieren van doen hebben, zoals al vermeld, een kwantitatief aspect en dat blijkt karakteristiek te zijn voor Ibn Khaldûns wetenschapsbeoefening.⁷

Het onderkennen van proportionele verbanden en het op elkaar betrekken van verschijnselen die zich op verschillende schalen voordoen, zijn manieren van doen die als het ware een methodische 'middenweg' vormen, tussen zijn concepten en theorieën enerzijds en het puur empirische onderzoek anderzijds. Daarom bieden ze de mogelijkheid zicht te krijgen op de complexe relatie tussen zijn grote, overkoepelende theorieën en zijn empirie. Door hem op die manier te volgen in de gang van zijn onderzoek probeer ik iets gewaar te worden van hoe hij keek en dacht, hoe hij moeilijk grijpbare zaken onderzoekbaar probeerde te maken, wat zijn al dan niet expliciete methodologie inhield, kortom hoe de reflexieve kant van zijn onderzoekspraktijk eruit gezien kan hebben. Zo wordt, hoop ik, duidelijk wat ik in methodisch opzicht inspirerend aan Ibn Khaldûns werkwijze vind.

Proportionele samenhangen

Met de term 'proportionele samenhangen' worden hier relaties aangeduid tussen de kwantiteiten van twee of meer soorten verschijnselen. Ibn Khaldûn doet uitspraken van het type 'indien een verschijnsel A zich in meerdere (of in mindere) mate voordoet, is dat ook het geval met een ander verschijnsel, B'. Dit is de eenvoudigste vorm van dit type uitspraak.⁸ Daarnaast komen er in de *Muqaddima* ingewikkelder samenhangen voor van meer dan twee variabele grootheden.

Een betrekkelijk eenvoudige relatie is de volgende. Er bestaat een proportionele verhouding tussen de omvang van een bevolking en het aantal soldaten dat deze kan opbrengen.⁹ Ibn Khaldûn maakt hiervan gebruik om vroegere geschiedwerken te bekritisieren vanwege de daarin genoemde exorbitant hoge aantallen soldaten die aan bepaalde veldtochten deelgenomen zouden hebben. Volgens hem kan dat, gezien de beperkte omvang van de bevolkingen waaruit ze voortkwamen, onmogelijk waar zijn.

Verder is er volgens Ibn Khaldûn een proportionele betrekking tussen de bevolkingsdichtheid in een gebied of een stad en de mate van arbeidsdeling en specialisatie. In gebieden waarin de nomadisch-agrarische levenswijze overheerst is de bevolkingsdichtheid gering, in steden is die groot. De mate van arbeidsdeling en van specialisatie in de ambachtelijke sfeer houdt daarmee gelijke tred: weinig arbeidsdeling en specialisatie bij nomaden en boeren, veel in steden.¹⁰ In het verlengde hiervan stelt Ibn Khaldûn vast dat in grote steden meer soorten ambachten beoefend worden dan in kleine.¹¹

Een dergelijke evenredigheid ziet Ibn Khaldûn ook tussen de macht van heersers en de mate van culturele bloei van hun rijken. Alles wat deel uitmaakt van de cultuur in een stad of in een gebied, zo stelt hij, staat in verhouding tot de omvang van de macht van de heerser van die stad of dat gebied.¹² Grote steden en imposante monumenten zijn het werk van krachtige dynastieën.¹³ De pracht en praal waar-

mee de huwelijksfeesten van een dynastie gepaard gaan zijn proportioneel met haar macht en welstand.¹⁴ Dat geldt ook voor het soort geschenken dat zij bij dergelijke gelegenheden uitdelen. Zo gaven de Umayyaden meestal kamelen aan hun gasten, maar distribueerden de veel luxueuzere Abbasieden grote sommen geld, rijke gewaden en kostbaar opgetuigde paarden. Zulke verschillen tussen dynastieën die nog dicht bij de nomadische levenswijze stonden en gestelde, 'verstedelijkte' dynastieën ziet Ibn Khaldûn in de geschiedenis van de islam steeds weer terugkeren.¹⁵

Op het niveau van de dynastie, maar eveneens voor de maatschappelijke lagen daaronder geldt het volgende verband: hoe meer prestige iemand heeft, des te meer inkomsten hij kan verwerven zonder dat hij daar zelf voor hoeft te werken. Immers, naarmate iemand meer prestige heeft, zullen anderen eerder bereid zijn zich voor hem in te spannen zonder betaling daarvoor te eisen, in de hoop te profiteren van de bescherming die zo'n invloedrijk persoon te bieden heeft. Prestige (*jâh*), een kernbegrip in Ibn Khaldûns theorie,¹⁶ is in elke maatschappij ongelijk verdeeld, volgens een glijdende schaal die van hoog naar laag verloopt in gradaties van veel naar niets. Vorsten hebben er het meeste van; de mensen van het hof delen daarin, zij het in mindere mate. Sommige kooplieden hebben ook een zeker prestige, andere niet. Mensen onderaan in een prestigehiërarchie moeten het helemaal zonder stellen en ontberen ook het profijt dat dit oplevert; voor hun levensonderhoud zijn zij volkomen aangewezen op de opbrengst van hun eigen arbeid.¹⁷

In de economische sfeer ziet Ibn Khaldûn ook evenredigheden. Hoe meer bedrijvigheid er in een stad is, des te meer inkomsten er gegenereerd worden. Dat resulteert, zegt hij in een passage die de neoliberalen onder ons genoeg zal doen, in meer welvaart voor alle inwoners. Ook hier hanteert hij weer een glijdende schaal. In een welvarende stad zijn volgens hem alle sociale categorieën beter af: rechters, kooplieden, handwerkslieden, kleine kooplui,

emirs en soldaten. Een *qâdî* in Fez, zegt hij, is welgestelder dan een *qâdî* in een andere Maghrebijnse stad, zoals Bougie, Tlemcen of Ceuta. Maar in Fez hebben ook de bedelaars het beter. Zij vragen geld om een offerdier voor het offerfeest te kunnen kopen en luxueuze zaken als vlees, boter, kant-en-klare maaltijden of kruiden. Als een bedelaar in Tlemcen of Oran dat zou wagen, zou hij de wind van voren krijgen. Welvarende steden trekken meer migranten aan dan arme. En zo ook, zegt Ibn Khaldûn in het citaat waarmee dit artikel begint, trekken rijke huishoudens meer insecten, ratten, katten en vogels aan dan arme.¹⁸

Nog zo'n verrassend verband: als een beschaving al lang geleden van de aardbodem verdwenen is en alleen onderaardse overblijfselen nog getuigen van die vroegere welvaart en cultuur, is de hoeveelheid kostbaarheden die men daar kan aantreffen evenredig met de omvang van die beschaving. Die hoeveelheid varieert daarom van land tot land.¹⁹

Hier gekomen houden we even de pas in en vragen ons af welke werkwijze we ons achter de tot nu toe behandelde voorbeelden kunnen denken. Ibn Khaldûn lijkt als volgt te werk te gaan: eerst ordent hij de fenomenen binnen een bepaald domein (bijvoorbeeld onderaardse overblijfselen); daarna doet hij hetzelfde binnen een ander domein (verdwenen beschavingen); tenslotte legt hij een relatie tussen de twee reeksen gegevens.²⁰

Dan nu een voorbeeld van een complexere relatie, namelijk tussen de kwantiteit van één bepaald fenomeen en twee andere, eveneens variabele grootheden. De numerieke sterkte van de groep waarop een opkomende dynastie steunt, beïnvloedt volgens Ibn Khaldûn zowel de omvang als de duurzaamheid van het door deze dynastie gestichte rijk.

Als een dynastie een gebied verovert moet zij dat in zijn geheel met haar aanhang kunnen bezetten, inclusief de grensgebieden, en overal gezag kunnen afdwingen. Expansie die nog verder gaat veroorzaakt kwetsbaarheid bij de grenzen. In de vertaling van Koesen en Poppinga:

Dynastieën zijn in het centrum sterker dan in de randgebieden. Wanneer de dynastie haar uiterste grens heeft bereikt, wordt ze zwak en is ze niet meer in staat zich verder uit te breiden. Het lijkt op lichtstralen [...], of kringen op het water nadat er een steen in is gegooid.²¹

Hij noemt als voorbeeld de enorme expansie van de Arabieren in de beginfase van de islam: die was mogelijk dankzij hun grote aantal.²² Maar met de militaire middelen waarover ze beschikten konden zij niet nog meer gebied veroveren, en ze zagen daar dan ook van af. Ook latere dynastieën liepen op tegen deze limiet.²³

Het tweede verband, namelijk dat tussen de omvang van de aanvankelijke aanhang die een dynastie aan de macht helpt en de duurzaamheid van het rijk dat daaruit voortkomt, bespreekt Ibn Khaldûn in de daaropvolgende paragraaf.²⁴ Een rijk dat met steun van een grote mensenmassa tot stand komt is een langdurig bestaan beschoren. De redenering is als volgt. Een grote aanhang resulteert, zoals gezegd, in een groot rijk. Zo'n rijk heeft veel grensgebieden. Daar begint gewoonlijk op den duur de afbrokkeling van het centrale gezag. Maar omdat de periferie zo omvangrijk is, duurt het heel lang voordat het desintegratieproces het hart van het rijk bereikt. En al die tijd bestaat de dynastie voort.

Naast de proportionele verbanden tussen twee of drie fenomenen beschrijft Ibn Khaldûn nog ingewikkelder samenhangen. De proportionele verbanden die hij in de sociale werkelijkheid onderkent neemt hij namelijk vaak op in meeromvattende betogen waarin de werking van verschillende fenomenen op elkaar een reeks vormt. Zo analyseert hij de opkomst en neergang van dynastieën als cumulatieve processen waarin allerlei factoren elkaar versterken en er een verstrengeling van oorzaken optreedt. We zouden dit spiralen kunnen noemen. Ze komen in twee vormen voor: opwaartse spiralen waarin verschillende factoren elkaar versterken (machtsvorming met alles wat daarmee gepaard

gaat), en neerwaartse, waarin elkaar versterkende factoren leiden tot afbrokkeling en desintegratie. Een voorbeeld van dit laatste is de meesterlijke analyse van het verval waaraan alle dynastieke staten volgens Ibn Khaldûn onvermijdelijk te gronde gaan.²⁵ Het betoog loopt over drie sporen.

1. De macht en het aanzien van de militaire elite nemen af na de vestiging van een dynastieke staat. Een staat wordt gevestigd door een groep en alle leden van die groep hebben alles over voor de overwinning, ook hun leven. Na de machtsovername monopoliseert een van hen de macht en alle voordelen die daaruit voortvloeien. Zijn vroegere medestrijders zijn nu alleen nog uit zakelijke motieven bereid zich in te zetten.

2. Zij die deel uitmaken van de machtselite raken gewend aan een luxueus bestaan. Daarvoor hebben ze steeds meer geld nodig. Hun uitgaven gaan hun inkomsten te boven. Velen van hen verarmen. Als de vorst voor zijn militaire ondernemingen financiële bijdragen van hen eist of, wanneer ze die niet kunnen opbrengen, hun bezit confisqueert, gaan ze financieel ten onder. Daardoor verzwakt de aanhang van de vorst nog meer. Vervolgens komt de vorst hen noodgedwongen te hulp met toelagen. Het geld daarvoor moet uit belastingen komen. Maar die kunnen niet zomaar verhoogd worden. Als de vorst nieuwe belastingen instelt levert dat slechts een beperkte toename van zijn middelen op, en dit terwijl de toelagen wel moeten blijven stijgen vanwege de toegenomen luxe. Hij moet nu bezuinigen op het leger. Als dat zich enige malen herhaalt, raakt de dynastieke staat verzwakt. Dit, in combinatie met het morele verval van de machtselite, maakt de staat rijp voor de ondergang. Buurlanden en voorheen onderworpen groepen vallen hem dan aan en richten hem te gronde.

3. De mentaliteit van de machtselite verandert onder invloed van het streven naar stabiliteit en rust dat elke staat eigen is. Want wie daaraan went, beschikt niet langer over de vermogens van de woestijnbewoner – moed, roofzucht en oriëntatievermogen – en wordt een weerloze stadsbe-

woner. Onder dergelijke omstandigheden kan een dynastie alleen nog proberen te overleven door te steunen op een huurleger dat bestaat uit vreemdelingen. In sommige gevallen lukt het zo'n dynastie aan de macht te blijven met behulp van troepen die in nomadische gebieden gerekruteerd worden. Tenslotte beschrijft Ibn Khaldûn enige voorbeelden daarvan: het Turkse regime in Egypte en Syrië, en de Almohaden in de laatste fase van hun bestaan.

De drie betogen waaruit dit hoofdstuk bestaat zijn als volgt te typeren: de mentale reactie van de machtselite op de vestiging van de dynastieke staat, de financiële, militaire en mentale gevolgen van toegenomen luxe, en tenslotte de mentale effecten van pacificatie op de militaire machtselite en pogingen de daardoor ontstane zwakte te compenseren. Samen resulteren deze ontwikkelingen in een neerwaartse spiraal.

Opvallend in deze analyse zijn de vele beknopt geformuleerde inzichten, het soepel wisselen van perspectief en de analytische helderheid die gericht blijft op het proces in zijn totaliteit.²⁶ In elk van de drie betogen wordt een reeks mechanismen behandeld. Sommige vallen onder de noemer 'proportioneel verband', bijvoorbeeld: meer luxe bij de machtselite leidt voor die groep tot meer kosten. Andere zijn een onderdeel van het tweefasenmodel, zoals de teloorgang van het 'nomadische' groepsgevoel en de effecten daarvan op de mentaliteit van de machtselite. En één mechanisme doet zich gelden in de wisselwerking tussen staten: de verzwakking van één staat leidt tot een verstoring van de machtsbalans tussen staten en tot de ondergang van de zwakste staat.

De hier beschreven aaneenschakeling van mechanismen, en trouwens ook de eerder genoemde enkelvoudige proportionele verbanden, maken aannemelijk dat Ibn Khaldûn meer heeft gewild dan zulke verbanden alleen maar signaleren en dat hij zocht naar oorzaak en gevolg. De eerste paragraaf van hoofdstuk II opent met de zin 'Verschillen

tussen bevolkingsgroepen *ontstaan door de manier waarop zij in hun levensonderhoud voorzien*. Even verderop luidt het: 'Iedereen die landbouw of veeteelt bedrijft is *genoodzaakt* op het land te leven *omdat* de weidegronden, akkers en graaslanden daar meer ruimte bieden dan in en rond de steden. *Ze hebben geen andere keuze*. [...] Wanneer de levensomstandigheden beter worden [...], kunnen ze meer rust nemen *zodat* ze zich samen kunnen richten op zaken die niet strikt noodzakelijk zijn.' En Ibn Khaldûn rondt dit betoog af met: 'Hiermee is aangetoond dat zowel het leven van boeren en nomaden, als dat van stedelingen natuurlijk en noodzakelijk is.'²⁷ Maar ook als hij het niet met zoveel woorden zegt, is duidelijk dat hij impliciet causale verbanden legt. Hij betoogt dat er dwingende opeenvolgingen optreden. Zo kan een bevolking van een bepaald gebied maar een bepaald aantal soldaten voortbrengen. Om een gebied van een bepaalde omvang te bezetten heeft men een bepaald aantal soldaten nodig. Arbeidsdeling vergt een bepaalde bevolkingsdichtheid. Wil de productie van luxe-goederen mogelijk zijn, dan is een bepaalde vraag daarnaar noodzakelijk. Zulke proportionele samenhangen doen zich *blijkbaar steeds weer voor*.²⁸

Waar hij het heeft over ingewikkelder verbanden gaat hij kennelijk uit van een verstrengeling van oorzaken.²⁹ Hij betreft ecologische, economische, culturele, psychische, morele en bovennatuurlijke factoren in zijn beschouwingen – in wisselende mate en niet altijd allemaal tegelijk. Hij ziet causaliteit dus als een complex geheel.

Een heel andere vraag betreft de kwantiteiten in de kwantitatieve verbanden die Ibn Khaldûn aanwijst. Nogal eens werkt hij met gradaties. De welvaartsverschillen tussen steden, de ongelijke macht van heersers, de ongelijk verdeelde materiële voorspoed van stedelingen, de verschillen in prestige binnen één maatschappij – het zijn allemaal glijdende schalen. Maar de soorten geschenken die werden uitgedeeld door de Umayyaden (kamelen) en door de

Abbasieden (stedelijke luxegoederen) vallen volgens Ibn Khaldûn in twee duidelijk onderscheiden categorieën uiteen en dit voorbeeld staat in de *Muqaddima* bepaald niet op zichzelf. Twee van elkaar verschillende ordeningsprincipes zijn toegepast. De glijdende schalen berusten op een ordening volgens het criterium 'meer of minder', bij de tweedelingen is het criterium 'wel of niet'.³⁰

Soms beschrijft Ibn Khaldûn verschillen in kwantiteit dus als een continuüm, soms als een tweedeling. Wat deed hem kiezen voor het een of voor het ander? Het lijkt mij waarschijnlijk dat hij telkens als hij een veelheid aan gegevens moest ordenen koos voor de ordening die hem het meest productief leek, dat wil zeggen die een maximale overzichtelijkheid opleverde en tegelijkertijd mogelijkheden bood tot het stellen van verdergaande vragen. In elk geval is dit alterneren tussen tweedelingen en glijdende schalen typerend voor zijn werkwijze. Hij doet dat ook in het groot als hij zijn twee veelomvattende concepten 'maatschappij van het platteland' en 'stedelijke maatschappij' behandelt. In het begin van hoofdstuk II, waarin hij deze concepten introduceert, doelt hij daarmee soms op twee duidelijk onderscheiden maatschappijtypen en signaleert hij grote verschillen in mentaliteit tussen nomadisch-agrarische en stedelijke bevolkingsgroepen.³¹ Maar in andere gevallen hanteert hij een glijdende schaal en lijkt hij eerder aan twee polen binnen één veld gedacht te hebben. Zo vormen de nomadische, agrarische en stedelijke woonwijzen een continuüm, van hollen en tenten via hutten en eenvoudige huizen van hout, leem en steen tot grote en hoge huizen en paleizen.³²

Bijzonder aan een beschrijving als deze is het samengaan van iets heel concreets – al die verschillende woonvormen – en een abstractie waarin deze verscheidenheid afgebeeld wordt: een glijdende schaal. Dit doet mij denken aan de bekoring die uitgaat van de vroege Mondriaan. Op weg naar de abstractie schilderde hij bomen die al grote vormen waren geworden, maar nog bomen bleven. Zo ook zijn in

de stillevens en landschappen van Cézanne tegelijk de tastbare werkelijkheid en de daarvan afgeleide geometrische abstracties te zien.

'Klein' en 'groot'

Ibn Khaldûn brengt nogal eens een fenomeen van beperkte omvang in verband met een fenomeen dat omvangrijker is of deel uitmaakt van een grotere ontwikkeling. Hij doet dit op allerlei verschillende manieren. Het zijn dit soort verbanden die ik hierna behandel. Ze zijn, net als de hiervoor beschreven proportionele verbanden, kenmerkend voor zijn gerichtheid op de kwantitatieve aspecten van wat hij onderzoekt.³³ Ik onderscheid verschillende soorten verbanden omwille van de overzichtelijkheid; strikt van elkaar gescheiden categorieën zijn het niet.

Adstructies. De passages waarin bepaalde situaties of processen concreet worden beschreven hebben in de totale constructie van de *Muqaddima* de functie van adstructies. Ibn Khaldûn ondersteunt en concretiseert daarmee zijn beoog.

In het hierboven aangehaalde hoofdstuk over het verval van dynastieke staten stelt hij dat het een dynastie die haar interne reserves aan mankracht verloren heeft, soms lukt langer in het zadel te blijven door huurtroepen van buitenaf aan te trekken. Vervolgens adstrueert hij dat op een beperktere schaal met enkele voorbeelden. Zo laat hij bijvoorbeeld zien hoe de Turkse heersers in Egypte en Syrië steunen op Mamlukken: 'Op een gegeven moment rekruteerden de Turkse heersers hun infanterie en cavalerie onder Mammelukken die ze speciaal het land hadden binnengebracht omdat ze moediger waren en beter in staat om ontberingen te verdragen dan de nakomelingen van eerdere Mammelukken, die in welstand en onder de bescherming van de heerser waren opgegroeid.'³⁴

Volgens hetzelfde principe – eerst de aanspraak op algemene geldigheid, dan de concretisering op kleinere schaal

– verkondigt Ibn Khaldûn eerst dat de vroegste stichtingen van steden door Arabieren op niets uitliepen doordat zij de plaatsen daarvoor hadden uitgekozen op grond van criteria die golden voor pleisterplaatsen van nomaden en niet voor duurzame stedelijke bewoning. Vervolgens noemt hij enkele van die mislukte stichtingen: Kairouan, Kufa, Basra en Sijilmasa.³⁵

In beide gevallen zijn de detailleringen bedoeld om de voorafgaande, meer omvattende stelling te adstrueren. Maar tegelijk streeft hij hiermee een verder liggend methodisch doel na. In het eerste voorbeeld stelt hij de weerbaarheid van nomaden tegenover het ontbreken daarvan bij sedentair levende mensen. In het tweede wijst hij op het grote verschil tussen de nomadische en de stedelijke woonwijze. Zo onderbouwt hij andermaal zijn theorie omtrent de twee maatschappijtypen.

Symptoom van een fase. Ibn Khaldûn vat soms een fenomeen op als een symptoom van de fase waarin een groter geheel verkeert. Of, anders gezegd, hij ziet in wat oogt als een detail een teken dat er meer aan de hand is.³⁶

In een hoofdstuk dat gaat over de met de tijd wisselende toegankelijkheid van heersers voor hun onderdanen beschrijft hij de volgende ontwikkeling. Aanvankelijk, in de nomadische fase, is de aanvoerder voor iedereen toegankelijk. Als vervolgens de heerschappij een meer hiërarchisch karakter krijgt, moet men eerst middels een tussenpersoon belet vragen. In weer een later stadium wordt de vorst vrijwel of helemaal afgeschermd van de buitenwereld. Daarop kan nog een stadium volgen waarin deze alleen nog maar in naam heerser is en iemand anders de feitelijke macht uitoefent. Dan wordt de schijnheerser van iedereen weggehouden. Een kamerheer schermt hem volledig af van de buitenwereld. En dat, zegt Ibn Khaldûn, is een *voorteken* dat een dynastie op zijn eind loopt.³⁷

Er kunnen zich ook gunstige voortekenen voordoen die vooruitwijzen naar toekomstige constructieve ontwikke-

lingen. Dat een clan en zijn leider er in politiek en moreel opzicht rijp voor zijn in een bepaald gebied aan de macht te komen, blijkt uit hun morele superioriteit. Het is geen grote verdienste als mensen voorkomend zijn tegenover hun rivalen en gelijken, want dat, aldus Ibn Khaldûn, komt bijna altijd voort uit politiek realisme en welbegrepen eigenbelang. Maar als de leden van een bepaalde clan mensen van wie ze geen repercussies te duchten hebben in de sfeer van de macht – vrome lieden, schriftgeleerden, kooplieden en vreemdelingen – met respect bejegenen, is dat wél een teken van deugdzaamheid. Dit wijst erop dat zij de godsdienst en het algemeen belang centraal stellen en dat is een betrouwbare indicator voor hun vermogen om over anderen te regeren. God beschikt dat aan zo'n clan de heerschappij zal toevallen 'omdat deze er al de *tekenen* van vertoont'.³⁸ Omgekeerd, als God een clan wil beroven van zijn macht is deze deugd het eerste dat wegvalt. Als men dat waarneemt kan men er volgens Ibn Khaldûn zeker van zijn dat deze clan spoedig van het politieke toneel zal verdwijnen.³⁹

De manier waarop Ibn Khaldûn zijn symptomen gebruikt om een bepaalde fase in ontwikkelingen te herkennen, zou men kunnen vergelijken met de manier waarop palaeontologen gidsfossielen gebruiken om een aardlaag te dateren.

'Inzoomen'. Een stelling of bewering over een groter geografisch gebied wordt op een beperktere schaal uitgewerkt. Ibn Khaldûn baseert zijn conclusies op gegevens uit de gehele Arabisch-islamitische wereld (en incidenteel uit gebieden daarbuiten). Maar inzake de Maghreb – waarover hij nu eenmaal het best geïnformeerd is – brengt hij herhaaldelijk nadere preciseringen aan.

In een beschouwing over de relatie tussen welvaart en stedelijke beschaving enerzijds en staatsvorming anderzijds zoekt hij in op Ifrîqiyya en de Maghreb. Ifrîqiyya (het huidige Tunis en het aangrenzende deel van Algerije) was rijk

zolang de Fatimieden er heersten (in de tiende eeuw) en de Maghreb (Marokko en westelijk Algerije) was redelijk welvarend onder de Almohaden (in de tweede helft van de twaalfde en eerste helft van de dertiende eeuw), 'maar de Berberse beschaving is nu grotendeels verloren gegaan [...] Tegenwoordig is er bijna alleen nog woestijn en leegte, behalve aan de kust en op de aangrenzende heuvels.⁴⁰

Een andere gedetailleerde beschrijving betreft de nijverheid in de Maghreb. Ibn Khaldûn schrijft dat die vooral bestond uit de fabricage van wollen stoffen en uit leerbewerking omdat de grondstoffen daarvoor ter plekke beschikbaar waren.⁴¹ Dat kwam natuurlijk door de overvloedige veeteelt in dit gebied. Het aardige van deze detaillering is dat hij enerzijds aansluit bij de tweedeling 'overwegend nomadisch-agrarische Maghreb – verstedelijkt Nabije Oosten', die in de *Muqaddima* steeds terugkeert en op zijn beurt weer samenhangt met Ibn Khaldûns twee maatschappijtypen. Maar anderzijds verfijnt hij – overigens zonder dat expliciet te zeggen – die grootschalige indeling met deze nadere nuancering. Hij beschrijft immers een stedelijke economie die nauw aansluit bij een nomadisch-agrarische en relateert daarmee enigszins de tegenstelling tussen de twee maatschappijtypen.

Deelproces – totaalproces. Een of meer stellingen of beweringen over het totale maatschappelijke proces werkt Ibn Khaldûn uit voor een onderdeel daarvan. Wezenlijk voor zijn methode is dat hij deelprocessen in verband brengt met de totale maatschappelijke ontwikkeling. Vanuit zijn visie op het totaalproces verklaart hij wat hij waarneemt aan een deelproces en omgekeerd verheldert hij daarmee zijn totaalbeeld.

Een voorbeeld daarvan uit vele is zijn beschouwing over de verbreiding van de schrijfkunst tegen de achtergrond van de tweedeling 'nomaden-boeren – stedelingen'. Op het platteland wordt doorgaans niet of weinig geschreven. Zo was het ook bij de Arabieren zolang zij nomaden wa-

ren. In steden wordt veel gebruik gemaakt van het schrift, en steeds meer naarmate de stedelijke cultuur er steviger verankerd raakt. Geheel in lijn hiermee is het feit dat er ook door Arabieren die in steden waren gaan wonen steeds meer geschreven werd.⁴²

Talrijke andere voorbeelden van deze werkwijze, waarbij hij partiële processen koppelt aan het totaalproces, staan in het derde hoofdstuk van de *Muqaddima*. De instellingen en ambten die eigen waren aan de dynastieke heerschappij, zoals kanselarij, munt en douane, ontstonden bij de overgang van de nomadische naar de sedentaire fase en ontwikkelden zich dan verder. Veel beschouwingen in de hoofdstukken v en vi over ambachten, kunsten en wetenschappen – volgens Ibn Khaldûn vrijwel alle stedelijke verworvenheden – zijn gevalstudies waarin bepaalde aspecten van de stedelijke cultuur belicht worden.⁴³

In het algemeen houdt hij hierbij een zekere chronologische en geografische systematiek aan. Hij periodiseert nogal eens als volgt: de pre-islamitische Arabieren, Muhammad en de eerste vier kaliefen, de Umayyaden, de Abbasieden, de dynastieën van deelrijken, de Turkse heersers. Geografisch werkt hij van oost naar west, hij behandelt eerst het islamitische oosten, dan het islamitische westen, waarbij hij beide gebieden vaak nader onderverdeelt: Irak, Egypte, Maghreb, Andalusië enzovoort.

Analogie tussen klein en groot, waarbij soortgelijke patronen zich voordoen op verschillende schaal. Een voorbeeld daarvan is Ibn Khaldûns scherpzinnige analyse van het proces waarin zowel grote als kleine heerschappijen uiteenvallen in meerdere, kleinere staten.⁴⁴

In elke dynastieke staat wil de alleenheerser zijn macht behouden en is hij bereid potentiële rivalen uit zijn eigen familie om te brengen. Vandaar dat die nogal eens vluchten naar een moeilijk toegankelijk grensgebied. Wanneer vervolgens een rijk de fase van het verval bereikt, valt het uiteen doordat leden van de koninklijke familie vanuit de

periferie concurrerende heerschappijen stichten. Ook komt het nogal eens voor dat leden van andere geslachten zulke rijken stichten. Dit proces herhaalt zich voortdurend. Op die manier verbrokkelde het rijk van de Abbasieden. Eerst werd Andalusië ervan losgescheurd door de Umayyaden, vervolgens begon Idrîs – een vluchteling uit het Oosten die zich erop beriep af te stammen van de profeet – voor zichzelf in de Maghreb. Daarna maakten de onderkoningen van Tunis zich los van Bagdad en nog weer later veroverden de Fatimieden Tunis en expandeerden vandaar naar Egypte en het Midden-Oosten. Daarna vielen nog weer andere stukken van het rijk der Abbasieden toe aan concurrerende dynastieën, in Syrië, Irak, Iran en nog verder naar het oosten. Ibn Khaldûn beschrijft vervolgens hetzelfde proces – maar nu op een kleinere schaal – voor verschillende Noord-Afrikaanse rijken. Steeds herkent hij een soortgelijk patroon: wanneer de macht van een heersende dynastie tanende is, leidt onenigheid binnen die dynastie of concurrentie van andere geslachten tot splitsing van het rijk.

Hiermee vergelijkbaar is wat hij schrijft over de analogie tussen ontwikkelingen in dynastieke staten en in steden die autonomie verworven hebben. Als een staat vervalt, moeten de steden voor hun eigen veiligheid gaan zorgen. Meestal trekt het patriciaat daar dan de macht naar zich toe. Vervolgens ontstaat er partijstrijd tussen verschillende clans en facties in de stad. Als het één patriciër lukt zijn concurrenten uit te schakelen vestigt hij de alleenheerschappij en poogt die erfelijk te maken. En dan wijst Ibn Khaldûn erop dat zo'n minidynastie precies dezelfde evolutie gaat doormaken als geslachten die heersen over imperia: 'Deze macht zal op een beperkte schaal dezelfde symptomen van jeugd en ouderdom vertonen als de grote staten.'⁴⁵

Een laatste voorbeeld. Dezelfde aanpak – analoge patronen signaleren die zich voordoen op verschillende schalen – past Ibn Khaldûn toe met zijn befaamde generatiemodel. Het gaat ditmaal om een patroon dat volgens hem zowel voor vorsten als voor aanzienlijke families in tribale maat-

schappijen en in steden opgaat. Elke dynastie maakt een cyclische ontwikkeling door waarin fasen van opkomst, bloei en ondergang op elkaar volgen. De heerser van de eerste generatie, de veroveraar, heeft alle kwaliteiten van de woestijnmens: moed, energie en waakzaamheid. Zijn directe opvolger kent de strijd die nodig was om de macht te verwerven niet uit eigen ervaring, maar heeft het voorbeeld daarvan nog wel voor ogen en volgt dat na. De heerser van de derde generatie moet dat directe contact met de stichter van de dynastie ontberen en kan hem alleen maar uit de tweede hand imiteren. Tenslotte meent diens opvolger dat de macht hem vanzelfsprekend toekomt op grond van zijn geboorte en voor altijd zal duren. Met deze vierde generatie begint het verval.⁴⁶ En dan volgt de vergelijkende observatie: 'Zo gaat het met koningen, en zo vergaat het ook de "huizen" [aanzienlijke geslachten] van de stammen, de emirs en allen wie "groepsgevoel" eigen is [dat wil zeggen die kunnen rekenen op de steun van een machtige clan]. Zo vergaat het ook de "huizen" in de steden.'⁴⁷

Over de vraag of, en in hoeverre de hier beschreven verbanden als bewijsvoeringen in Ibn Khaldûns argumentatie moeten worden opgevat, is al het nodige gezegd. Ik vat het samen. Adstructies dienen om meeromvattende stellingen te ondersteunen en te concretiseren. Veelzeggende details gebruikt Ibn Khaldûn als symptomen om de fase waarin een groter geheel verkeert te identificeren. Wat ik 'inzoomen' heb genoemd is een uitwerking op beperkte geografische schaal van een stelling of bewering over een groter gebied. Met zijn analyses van partiële processen verheldert hij zijn visie op de ontwikkeling van de gehele maatschappij, terwijl hij tegelijkertijd vanuit zijn visie op het totaalproces verklaart wat hij waarneemt aan deelprocessen. Bij analogieën tussen klein en groot gaat het om gelijksoortige patronen die zich voordoen bij processen die qua schaal van elkaar verschillen. Het ziet ernaar uit dat Ibn Khaldûn al deze manieren van doen heeft toegepast in de veronder-

stelling dat een inzicht inzake iets partieels een inzicht inzake een groter geheel kan onderbouwen en omgekeerd. Dit rendement aan inzicht neemt nog toe door het regelmatig wisselen van perspectief, van 'klein' naar 'groot', en vice versa. Misschien heeft hij daarvan, bewust of intuïtief, gebruikgemaakt, net zoals dat bij het eerder beschreven switchen tussen 'tweedeling' en 'glijdende schaal' het geval zou kunnen zijn.

Opvallend bij alle hier beschreven manieren van doen is Ibn Khaldûns gevoeligheid voor proporties, voor de verschillen in *schaal* waarop verschijnselen zich voordoen. Nu is het denken in schalen en schaalverschillen een belangrijk bestanddeel van de Arabische neoplatonische filosofie. Centraal daarin is de voorstelling van een kosmische orde in de macrokosmos die zich op allerlei schalen herhaalt, ook in de ondermaanse schepping. Het van de Grieken overgenomen idee dat een betrekkelijk klein geheel, een microkosmos, een groter geheel, een macrokosmos weerspiegelt, was in de Arabische intellectuele cultuur heel gangbaar. Het zou kunnen zijn dat Ibn Khaldûn die dit ideeëngoedkende erdoor beïnvloed is toen hij zijn denkbeelden over 'groot' en 'klein' in de maatschappij ontwikkelde.⁴⁸

Oude vragen opnieuw gesteld

Men kan uit het werk van Ibn Khaldûn vooral gegevens halen betreffende de islamitische wereld van de Middeleeuwen, zoals veel historici hebben gedaan. Men kan er ook vooral de abstracte aspecten uithalen, het 'systeem', zoals veel filosofen en theoretisch ingestelde sociale wetenschappers hebben gedaan. **Ik bewoog** me in het gebied tussen deze benaderingen en **concentreerde** me op de wisselwerking tussen beide. Daarbij kwam aan de orde hoe kenmerkend het is voor Ibn Khaldûns methodische instelling om proportionele verbanden te leggen tussen verschillende fenomenen. Ook liet ik zien hoe hij zijn waarnemingen nu eens ordent in tweedelingen, dan weer in glijdende schalen. De verbanden die hij legt duidt hij vaak als oorzaak en gevolg

en het is duidelijk dat hij openstaat voor multi-causaliteit. Bij zijn onderzoek op microschaal laat hij zich leiden door vragen op macroschaal, terwijl hij zijn bevindingen aan grotere gehelen weer toetst aan zijn waarnemingen in het klein. En bij al zijn uiteenzettingen valt op hoe behendig hij empirie en abstractie met elkaar combineert.

Tot slot wil ik enige opmerkingen maken over twee discussies waartoe het werk van Ibn Khaldûn steeds weer aanleiding blijkt te geven.

De ene gaat over de vraag in hoeverre zijn visie op de toenmalige maatschappij en haar geschiedenis bepaald werd door zijn geloof en in hoeverre die wereldlijk was, dat wil zeggen dat daarin de mensen en hun onderlinge verbanden centraal staan. Het materiaal waarop ik me beroep bestaat uit de teksten die ik voor mijn onderzoek bijeen heb gebracht. Dat is een eenzijdige keuze: deze teksten zijn geselecteerd op hun historisch-sociologische en niet op hun theologische gehalte; er zijn geen citaten bij uit de hoofdstukken in de *Muqaddima* die gaan over de godsdienstige wetenschappen. Daar staat tegenover dat de teksten uit mijn dossier nog nauwelijks of niet in de discussie betrokken zijn, terwijl ze daar naar mijn mening wel nieuw licht op werpen.

Waar ik in dit stuk schrijf over proportionele samenhangen stelde ik dat Ibn Khaldûn deze heel vaak (expliciet of impliciet) beschouwt als oorzakelijke verbanden. Veel van wat hij daarbij als oorzaken aanwijst is van deze wereld. Daarbij komt God als werkzame kracht alleen voor als 'eerste oorzaak': God heeft de patronen waarlangs het maatschappelijk proces zich ontrolt eens en voor al vastgesteld, maar grijpt verder niet in. Hierop afgaand zou men geneigd zijn Ibn Khaldûn een sociologisch deïst te noemen. Er wordt dan ook nogal eens gesteld – onlangs weer door Cheddadi – dat Ibn Khaldûn zich min of meer heeft losgemaakt van een religieus (islamitisch) maatschappijbeeld en tot op vrij grote hoogte een wereldlijke visie op

de maatschappij had.⁴⁹ De meeste van de door mij uit de *Muqaddima* geciteerde teksten ondersteunen deze interpretatie.

Daar staan andere passages tegenover die terecht naar voren zijn gebracht om aan te tonen dat Ibn Khaldûn allerlei zaken wel degelijk vanuit zijn geloof beoordeelde, bijvoorbeeld zijn oordeel over het kalifaat en over allerlei wetenschappen.⁵⁰ En in een, hierboven geciteerde tekst schrijft Ibn Khaldûn aan God het vermogen toe bepaalde clans aan de macht te brengen of daarvan te beroven.⁵¹ Meuleman zegt dan ook terecht dat Ibn Khaldûn naast allerlei natuurlijke en maatschappelijke factoren ook werkzame krachten van bovennatuurlijke aard erkent.⁵²

De tweede discussie waaraan ik iets wil bijdragen betreft de vraag in hoeverre Ibn Khaldûn schatplichtig was aan filosofische systemen, en in hoeverre hij een empirisch ingestelde sociaal-wetenschappelijk onderzoeker was. Ook hiervoor doe ik weer een beroep op de door mij bijeengebrachte teksten en ook hier geldt dat de selectie eenzijdig is, maar dat daar tegenover staat dat deze teksten tot nog toe weinig of niet in de discussie betrokken zijn. Uit allerlei in mijn artikel geciteerde passages blijkt zonneklaar dat Ibn Khaldûn een gretige en begaafde waarnemer was die een empirische, wetenschappelijke houding aan de dag legde. Waar hij zich van abstracties bedient doen die niet aan als deducties, als ideeën die uit andere ideeën zijn afgeleid, maar lijken ze ontwikkeld te zijn in wisselwerking met wat hij waarnam. Al vaak is gesignaleerd dat er talrijke overeenkomsten bestaan tussen de ideeën en de onderzoekspraktijk van Ibn Khaldûn en die van allerlei westerse onderzoekers uit de achttiende eeuw en daarna, zoals Vico, Marx, Durkheim en Weber. Zijn tegelijk empirische en conceptuele instelling rechtvaardigt de stelling dat het niet blijft bij overeenkomstige ideeën, maar dat er sprake is van fundamenteel verwante wetenschapsbeoefening. Toch geldt ook hier weer dat daar andere passages in de *Muqaddima* tegenover staan die terecht naar voren zijn gebracht

door degenen die in Ibn Khaldûns werk sporen van een filosofische erfenis ontwaren, Mahdi voorop.⁵³

Hoe valt dat alles te rijmen? Het heeft geen zin deze discrepanties te ontkennen. Men kan de 'gelovige' passages niet ontkrachten door er 'wereldlijke' tegenover te stellen, of omgekeerd. Hetzelfde geldt voor de 'filosofische' en de 'empirisch-theoretische' passages.

Maar dat hoeft ook niet als men de *Muqaddima* opvat als een tekst die wezenlijk *heterogeen* is. Ibn Khaldûn heeft er decennia lang aan gewerkt en alleen al daardoor kunnen zijn doeleinden verschoven zijn.⁵⁴ Ook zou het de moeite waard zijn nog eens gedetailleerd te onderzoeken hoe de wisselwerking tussen de ontwikkeling van zijn ideeën en zijn verdere historische arbeid aan de *Kitâb al-'ibar* in de verschillende fasen van zijn leven verlopen is. Tenslotte kan men zich afvragen of hij in de hele *Muqaddima* wel steeds hetzelfde nastreefde.⁵⁵ Er worden in dit werk immers veel gebieden van onderzoek betreden. Elk ervan werd gekenmerkt door eigen, meer of minder dwingende tradities waaraan ook een originele denker als Ibn Khaldûn zich niet kon of wilde onttrekken. Vandaar dat de *Muqaddima* zulke sterk verschillende mengsels van traditie en originaliteit te zien geeft en daarmee de lezer telkens weer verrast en in zijn ban houdt.

- 2 Rudi Künzel, *Ibn Khaldûn en de praktijk van de methode. Kwantitatieve betrekkingen in de Muqaddima*

LITERATUUR

- Berkel, Maaïke van, 'Ibn Khaldûn, a critical historian at work. The *Muqaddima* on secretaries and secretarial writing', in: Arnoud Vrolijk en Jan Hogendijk (red.), ● *ye gentlemen. Arabic studies on science and literary culture. In honour of Renke Kruk*, Brill: Leiden, 2007, pp. 247-261.
- Brett, Michael, *Ibn Khaldun and the medieval Maghreb*, Ashgate enz.: Aldershot enz., 1999.
- Brunschvig, Robert, *La Berbérie orientale sous les Hafsides*, 2 dln., Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve: Parijs, 1940-1947.
- Cheddadi, Abdesselam, 'Notice', in: Ibn Khaldûn, *Le livre des exem-*

- ples. 1, *Autobiographie, Muqaddima*, vert. Abdesselam Cheddadi, Gallimard: [Parijs], 2002, pp. 1292-1304.
- Cheddadi, Abdesselam, *Ibn Khaldûn. L'homme et le théoricien de la civilisation*, Gallimard: [Parijs], 2006.
- Gellner, Ernest A., *Muslim society*, Cambridge University Press: Cambridge enz., 1981.
- Ibn Khaldûn, 'Autobiographie', in: Ibn Khaldûn, *Le livre des exemples. 1, Autobiographie, Muqaddima*, vert. Abdesselam Cheddadi, Gallimard: [Parijs], 2002, pp. 51-248.
- Ibn Tufayl, *Hayy ibn Yaqzan. Een filosofische allegorie uit Moors Spanje*, uit het Arabisch vertaald en ingeleid door Remke Kruk, Bulaq: Amsterdam, 2005².
- Khalidi, Tarif, *Classical Arab Islam. The culture and heritage of the golden age*, The Darwin Press: Princeton, 1985.
- Khalidi, Tarif, *Arabic historical thought in the classical period*, Cambridge University Press: Cambridge enz., 1994.
- Künzel, Rudi, 'Op weg naar de mentaliteitsgeschiedenis. Over het vroege werk van Le Goff', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 8 (2005), pp. 47-100.
- Mahdi, Muhsin, *Ibn Khaldûn's philosophy of history. A study in the philosophic foundation of the science of culture*, Allen and Unwin: Londen, 1957.
- Meuleman, Johan H., *De causaliteit in de Muqaddimah van Ibn Khaldûn*. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie, Amsterdam, 1978.
- Meuleman, Johan H., 'La causalité dans la *Muqaddimah* d'Ibn Khaldûn', *Studia Islamica* 71 (1991), pp. 105-142.
- Robinson, Chase F., *Islamic historiography*, Cambridge University Press: Cambridge enz., 2003.
- Rosenthal, Franz, 'Translator's introduction', in: Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah. An introduction to history*, 1, vert. Franz Rosenthal, Routledge and Kegan Paul: Londen, 1958, pp. xxvii-cxv.
- Rosenthal, Franz, *A history of Muslim historiography*, Brill: Leiden, 1968.
- Sorokin, Pitirim A., *Social and cultural dynamics*, 4 dln., American Book Company: New York, 1937-1941.
- Toynbee, Arnold J., *A study of history*, 12 dln., Oxford University Press: Londen enz., 1937-1961.

NOTEN

- I Heleen Koesen en Djûke Poppinga deelden telkens weer op genereuze wijze hun grote kennis omtrent de *Muqaddima* met mij.

Maaïke van Berkel wijdde me in in talrijke aspecten van de islamitisch-Arabische cultuur en geschiedenis. Farouk Achour hield me op temperatuur door in de espressobar om de hoek steeds weer iets interessants over de Maghreb te vertellen. Waardevolle adviezen kreeg ik van Remke Kruk en Abdesselam Cheddadi. Bert Demyttenaere droeg enige interessante ideeën aan. Anne-Ruth Wertheim las eerdere versies en hielp me bij het aanscherpen van argumenten en formuleringen.

- 2 Muq. 1v, 11; Ned. p. 230; Eng. 11, pp. 275; Arab. 11, pp. 238-239.
- 3 Theoretisch: bijvoorbeeld Sorokin, *Social and cultural dynamics*, Toynbee, *A study of history*, en Gellner, *Muslim society* (over hem Driessen, 'Ibn Khaldûn onder antropologen', in deze bundel). Voor historische gegevens: bijvoorbeeld Brunschvig, *La Berbérie orientale*, en Brett, in verschillende artikelen in zijn *Ibn Khaldun and the medieval Maghreb*.
De literatuur over de Arabische historiografie en over Ibn Khaldûn als historicus waarvan ik kennis nam leverde weinig op dat direct betrekking heeft op het onderwerp dat in dit artikel ter sprake komt. Voorzover mij bekend hebben alleen Khali-di en Cheddadi zich er enigszins mee beziggehouden. Zie daarvoor de noten 8, 33 en 36. Rosenthal, *A history of Muslim historiography*, en Idem, 'Translator's introduction', en Robinson, *Islamic historiography*, gaan niet in op dit onderwerp. Maar de literatuur over Ibn Khaldûn is niet meer te overzien en bovendien deels geschreven in talen die ik niet meester ben.
- 4 Het betreft het woord vooraf van het gehele geschiedwerk, de *Kitâb al-'ibar*, de inleiding daarop, en de inleiding tot de *Muqaddima* (die zelf in zijn geheel een inleiding op de *Kitâb al-'ibar* vormt); Ned. pp. 35-42, 43-64, 65-77; Eng. 1, pp. 6-14, 15-68 en 71-85; Arab. 1, pp. 2-8, 8-55, 56-68.
- 5 In dit opzicht ben ik mogelijk iets wijzer geworden door mijn onderzoek naar het werk van de belangrijke hedendaagse mediëvist Jacques Le Goff. Mij bleek dat diens programmatische artikelen, hoewel ze allerlei interessante ideeën bevatten, toch niet meer dan een flauwe afspiegeling bieden van de rijkdom van zijn feitelijke onderzoek, juist ook in theoretisch opzicht. Vgl. Künzel, 'Op weg naar de mentaliteitsgeschiedenis'.
- 6 Vgl. Cheddadi, *Ibn Khaldûn*, pp. 469-470.
- 7 Op zijn preoccupatie met kwantiteit wijzen bijvoorbeeld ook zijn observaties over tijd en ruimte, over de duurzaamheid en omvang van de door hem onderzochte fenomenen. In toekomstig onderzoek hoop ik hieraan aandacht te besteden.
- 8 Khalidi schrijft dat volgens Ibn Khaldûn oorzaken qua omvang

- en complexiteit in verhouding staan tot de omvang van de gebeurtenissen die zij veroorzaken (*Arabic historical thought*, p. 227; *Classical Arab Islam*, p. 120) en raakt daarmee wat hier nader uitgewerkt is.
- 9 Muq. Inleiding 1; Ned. pp. 44-47; Eng. I, pp. 16-21; Arab. I, pp. 9-13.
 - 10 Muq. II, 1, 28; Ned. pp. 96-97; Eng. I, pp. 249-250, 308-310; Arab. I, pp. 221-222, 276-277.
 - 11 Muq. IV, 20; Ned. 246-247; Eng. II, pp. 301-302; Arab. II, pp. 265-266.
 - 12 Muq. III, 13; Ned. pp. 149-150; Eng. I, p. 351; Arab. I, p. 313.
 - 13 Muq. III, 16; Ned. pp. 153-154; Eng. I, p. 356; Arab. I, pp. 317-318; Muq. IV, 3; Eng. II, pp. 238-239; Arab. II, pp. 205-206. Vgl. Van Leeuwen, 'Ibn Khaldûn en de islamitische stad', in deze bundel.
 - 14 Muq. III, 16; Eng. I, pp. 359-360; Arab. I, p. 320.
 - 15 Muq. III, 13; Eng. I, pp. 350-351; Arab. I, pp. 312-313.
 - 16 Cheddadi, *Ibn Khaldûn*, pp. 386-389.
 - 17 Muq. V, 5, 6; Ned. pp. 259-260; Eng. II, pp. 326-328, 328, 330; Arab. II, pp. 287-288, 289, 290-291.
 - 18 Muq. IV, 11; Ned. p. 230; Eng. II, pp. 275; Arab. II, pp. 238-239.
 - 19 Muq. V, 4; Eng. II, p. 325; Arab. II, pp. 285-286.
 - 21 Muq. III, 7; Ned. p. 135; Eng. I, pp. 328; Arab. I, pp. 291-292.
 - 22 Hij gebruikt dit argument – hoe groter de aanvankelijke aanhang hoe groter het rijk – in een gesprek met de Mongoolse heerser Timur Lenk, ongetwijfeld om de man van wie zijn leven op dat moment afhangt te vleien, maar mogelijk toch ook omdat hij de toekomst van diens rijk werkelijk zo inschat (Ibn Khaldûn, 'Autobiographie', p. 237).
 - 23 Muq. III, 7; Ned. pp. 134-135; Eng. I, pp. 327-330; Arab. I, pp. 291-293.
 - 24 Muq. III, 8; Ned. pp. 136-137; Eng. I, pp. 330-332; Arab. I, pp. 293-295.
 - 25 Muq. III, 11; Ned. pp. 139-141; Eng. I, pp. 339-343; Arab. I, pp. 302-305.
 - 26 Andere voorbeelden van zulke spiralen Muq. III, 41, 45; Ned. pp. 206-211; Eng. II, pp. 103-111, 118-124; Arab. II, pp. 93-100, 108-113 en Muq. IV, 11, 18, 19; Ned. pp. 227-230, 237-242, 242-245; Eng. II, pp. 271-276, 291-297, 297-301; Arab. II, pp. 234-239, 255-261, 261-265.
 - 27 Muq. II, 1; Ned. p. 96-97; Eng. I, p. 249; Arab. I, pp. 220-221; cursivering van mij, R.K.
 - 28 Er bestaat een direct verband tussen Ibn Khaldûns denkbeelden

- over causaliteit en zijn nieuwe historische methode: om onderscheid te kunnen maken tussen wat wel en wat niet gebeurd kan zijn is het volgens hem noodzakelijk om te weten wat de oorzaken van het maatschappelijk proces zijn en hoe zij werken. Zie Van Berkel, 'Onder historici', in deze bundel.
- 29 Meuleman, 'La causalité dans la *Muqaddimah*', p. 116, zo ook al in zijn scriptie uit 1978, *De causaliteit in de Muqaddimah*, p. 15.
- 30 Dit laatste merkte Bert Demuyttenaere op.
- 31 Bijvoorbeeld in Muq. II, 4-6; Ned. pp. 100-103; Eng. I, pp. 253-261; Arab. I, pp. 225-232.
- 32 Muq. II, 1-2; Ned. pp. 96-99; Eng. I, pp. 249-252; Arab. I, 220-223.
- 33 Cheddadi, *Ibn Khaldûn*, pp. 470-471, betoogt dat Ibn Khaldûn met onderzoeken naar specifieke onderwerpen, neergelegd in 'monografieën', zijn conclusies inzake grotere gehelen onderbouwt. Als ik het goed zie vat hij onder 'monografieën' ongeveer alles samen wat ik behandel als een aantal verschillende manieren om 'klein' en 'groot' met elkaar in verband te brengen.
- 34 Muq. III, 11; Ned. p. 144; Eng. I, p. 342; Arab. I, p. 305.
- 35 Muq. IV, 5; Ned. p. 224; Eng. II, pp. 247-248; Arab. II, pp. 213.
- 36 Khalidi, *Historical thought*, p. 229, bespreekt deze categorie van fenomenen als 'indicators (*dalâ'il*), which one is tempted to call symptoms', met aldaar in noot 86 twee voorbeelden uit de *Kitâb al-'ibar*.
- 37 Muq. III, 42; Ned. pp. 199-201; Eng. II, pp. 111-113; Arab. II, pp. 100-103; cursivering van mij, R.K.
- 38 Muq. II, 19; Eng. I, p. 294; Arab. I, p. 262; cursivering van mij, R.K.
- 39 Muq. II, 19; Eng. I, pp. 291-295; Arab. I, pp. 259-262.
- 40 Muq. IV, 14; Eng. II, pp. 282-283; Arab. II, pp. 246-247. Zie ook Muq. IV, 17; Eng. II, pp. 350-351; Arab. II, pp. 310-311, een meesterlijke schets van de geschiedenis van dit gebied, en verder bijvoorbeeld Muq. V, 16, 17; Ned. pp. 266-267; Eng. II, pp. 348-349, 350-351; Arab. II, pp. 308-309, 310-311 en Muq. VI, 7; Eng. II, pp. 426-433; Arab. II, pp. 376-383.
- 41 Muq. V, 20; Ned. 268-269; Eng. II, pp. 353-354; Arab. II, pp. 313-314.
- 42 Muq. V, 29; Eng. II, pp. 377-387; Arab. II, pp. 338-346.
- 43 Bijvoorbeeld de verhandelingen over de vloot (in Muq. III, 32; Eng. II, pp. 37-46, Arab. II, pp. 32-40), de vaandels, de munt (beide in Muq. III, 34; Eng. II, pp. 50-52 en 54-60; Arab. II, pp. 44-46, 47-53), de architectuur (Muq. V, 24; Eng. II, pp. 357-363; Arab. II, pp. 317-324), de kalligrafie (Muq. V, 29; Eng. II, pp. 377-

- 391; Arab. II, pp. 338-349), het onderwijs (Muq. VI, 7; Eng. II, pp. 426-433; Arab. II, pp. 376-383 en Muq. VI, 38; Eng. III, pp. 300-305; Arab. III, pp. 260-264), de poëzie (Muq. VI, 59; Eng. III, pp. 412-480; Arab. III, pp. 359-433).
- 44 Muq. III, 43; Ned. pp. 201-204; Eng. II, pp. 114-117; Arab. II, pp. 103-106.
- 45 Muq. IV, 21; Ned. pp. 247-249; Eng. II, pp. 302-305; Arab. II, pp. 267-269; ik vaar hier wat de vertaling betreft op Rosenthal.
- 46 Muq. II, 14; Eng. I, pp. 278-282; Arab. I, pp. 247-250.
- 47 Muq. II, 14; Eng. I, p. 280; Arab. I, p. 249.
- 48 Hierop attendeerde Remke Kruk mij. Het zou de moeite waard zijn dit spoor verder te volgen en Ibn Khaldûns ideeën te vergelijken met uitwerkingen van neoplatonisch gedachtegoed op andere gebieden. Zie over de toepassing van neoplatonische ideeën in de magie Kruks artikel, 'Ibn Khaldûn en de occulte wetenschappen', in deze bundel, en voor een natuurfilosofische parallel Ibn Tufayl, *Hayy ibn Yaqzan*, p. 91, en Kruks inleiding daarop, p. 24.
- 49 Cheddadi, *Ibn Khaldûn*, p. 472.
- 50 Daarover respectievelijk Muq. III, 23-26; Ned. pp. 169-181; Eng. I, pp. 385-428; Arab. I, pp. 342-376 en Weststeijn, 'De status van de droomuitleg', in deze bundel.
- 51 Muq. II, 19; Eng. I, pp. 291-295; Arab. I, pp. 259-262.
- 52 Meuleman, 'La causalité dans la *Muqaddimah*', pp. 124-126.
- 53 Mahdi, *Ibn Khaldûn's philosophy of history*. De tegenstelling tussen de 'filosofische' en de 'empirisch-theoretische' bestanddelen in Ibn Khaldûns werk zou minder scherp kunnen zijn dan hier gesteld als hij inderdaad beïnvloed is door de hiervoor genoemde neoplatonische ideeën. Dan zou immers filosofisch gedachtegoed de conceptualisering en empirie bevrucht hebben.
- 54 Zie voor stadia in het ontstaan van de *Muqaddima* Cheddadi, 'Notice'.
- 55 Van Berkel, 'Onder historici', in deze bundel, en Idem, 'Ibn Khaldûn, a critical historian at work', pp. 257-261, betoogt dat Ibn Khaldûn in sommige passages de positie van ambtenaren, geheel in de geest van zijn nieuwe historische methode, aan een historisch-sociologische analyse onderwierp, en hen in andere passages, geleid door weer andere tradities, idealiseerde. Ook kan men zich afvragen of hij de 'encyclopedische' stukken in de hoofdstukken III, V en VI, de uiteenzettingen over de verschillende ambten, ambachten en wetenschappen, soms niet veel verder uitgewerkt heeft dan voor het onderbouwen van zijn methode nodig was.